

Ik ben ik

Dolph Kohnstamm

Ik ben ik

De ontdekking van het zelf

Publicatiegeschiedenis

Dit boek werd in 2002 voor het eerst uitgegeven door de Bezige Bij, daarna een aantal jaren door Amsterdam University Press en vanaf 2015 door bravenewbooks.nl. Nadat ik in 2003 in het Duitse maandblad Psychologie Heute een oproep had gedaan om aan mij herinneringen toe te sturen kon ik op basis van de mij toegezonden herinneringen een Duitstalige versie van dit boek maken en laten publiceren door Hans Huber Verlag in Bern (tegenwoordig Hohgreffe Verlag) Die Duitstalige editie werd vervolgens in het Engels vertaald en gepubliceerd door Athena Press in Londen. In 2015 zal een Japanse vertaling van die Duitstalige editie verschijnen in Tokio. Een belangrijk vervolg op dit boek, gebaseerd op nieuwe herinneringen die ik van Nederlanders kreeg die eerder niet van mijn verzameling wisten, zal onder de titel *De eigenander* in 2015 of 2016 gaan verschijnen bij uitgeverij bravenewbooks.

Dolph Kohnstamm, It Heidenskip (F), oudejaarsdag
2014

Copyright © 2002 Dolph Kohnstamm

Omslagontwerp Eva Kohnstamm

Omslagillustratie Valentin Serov (1865 – 1911)

Biografie Dolph Kohnstamm

Dolph Kohnstamm (1937) studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde aan de universiteit van Utrecht op een onderzoek naar het logisch leren denken van jonge kinderen in de theorie van Jean Piaget. (Kohnstamms proefschrift uit 1967 werd in 2014 opnieuw uitgegeven in de USA). In Utrecht leidde hij een 'taalcompensatieprogramma' voor kleuters uit laagopgeleide autochtoon Nederlandse gezinnen. In Amsterdam leidde hij het project proefkroche '70 waarin werd onderzocht of de taal- en denkontwikkeling van peuters uit overwegend laagopgeleide autochtoon Nederlandse gezinnen effectief verbeterd kon worden door het dagelijks gaan naar een perfect geoutilleerd kinderdagverblijf. Na zijn benoeming, in 1973, tot hoogleraar ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit van Leiden deed hij jarenlang onderzoek naar temperamentverschillen bij kinderen. Met dit boek keert hij terug naar het *denken* van kinderen, maar op een heel andere wijze dan in zijn jonge jaren.

Meer informatie: www.dolph-ritakohnstamm.nl

Inhoudsopgave

	blz
1. Een plotseling inzicht	7
2. Schrijvers over plotseling zelfbewustzijn bij kinderen	21
3. <i>Ik-ben-ik</i> en niet een ander	35
4. Dit is mijn lichaam, ik lééft!	49
5. Spiegels	57
6. Buiten de lucht; binnen het zonlicht	67
7. Ik kan me in de gedachten van een ander ik verplaatsen	77
8. En als uit een hoogte toezag...	97
9. De vluchtigheid van de tijd, het leven, het nu	107
10. Wegvallende zekerheden en nieuwe ontdekkingen	119
11. Wel gelukzalige piekervaringen maar geen zelfbesef	139
12. Geleerden over groeiend zelfbesef	147
13. De ontdekking van Herbert Spiegelberg (1904 – 1990)	167
14. Enige verantwoording	177
Noten	187
Identificatie	193

Een plotseling inzicht

Een van de wonderlijkste dingen die een kind kan overkomen, is het plotselinge besef dat het een zelfstandig individu is. In het bewustzijn kan dat oplichten als een nieuw en indrukwekkend inzicht. Kinderen die zo'n inzicht ervaren, kunnen daar zo van onder de indruk raken dat zowel de gedachte als het gevoel van dat moment, én de situatie waarin het zich voordeed in het geheugen wordt opgeslagen en daar jarenlang bewaard wordt, soms zelfs tot in de hoge ouderdom.

Al eeuwen breken geleerden zich het hoofd over de vraag hoe fenomenen als bewustzijn en zelfbewustzijn mogelijk zijn. Het vermogen tot zelfreflectie ontstaat meestal heel geleidelijk en niet met een sprong. Dit boek gaat over die gevallen waarbij het wél met een sprong komt. Ontwikkelingspsychologen proberen te achterhalen hoe en wanneer kinderen tot zelfbesef komen. Het is een aspect van wat men tegenwoordig 'metacognitie' noemt: kennis over kennis, 'bovenkennis' eigenlijk. Het bewustzijn kan zich verheffen boven het denken, om over dat denken zelf iets te denken en zo nodig onder woorden te brengen. Soms is er in die

geleidelijke ontwikkeling opeens een gedachtesprong, een plotseling bewustzijn van zichzelf. De latere herinnering aan zo'n plotseling inzicht is iets anders dan een *vroegste herinnering*. Iedereen kent wel een eerste of oudste herinnering, meestal aan een op zich niet erg belangrijke gebeurtenis uit het dagelijks leven. Deze vroegste herinneringen gaan meestal terug naar ons derde levensjaar, maar er zijn ook mensen die herinneringen hebben aan hun tweede levens jaar en er zijn mensen die zich niets herinneren van vóór hun vijfde jaar. Doorgaans is een vroegste herinnering vrij triviaal, ofschoon dierbaar aan de persoon die hem koestert. De plotselinge inzichten waarover dit boek gaat komen pas later in het leven van een kind, meestal pas na het zevende jaar en soms pas in de adolescentie¹, maar er zijn in dit boek ook een paar herinneringen opgenomen van kinderen die amper twee, drie of vier jaar oud waren toen zij zich, door een bepaalde aanleiding, opeens als individu gingen beleven.

Er zijn niet zoveel volwassenen die zich zo'n moment van helder inzicht uit hun kinderjaren herinneren. Maar er zijn er wel veel meer dan tot nog toe bekend was. Dat is mij gebleken uit een grote hoeveelheid brieven en e-mails die mij werden toegezonden. Veel van die briefschrijvers dachten dat zij de enigen waren met zo'n merkwaardige herinnering. Want nooit hadden zij er ergens iets over gelezen en nooit hadden zij er iemand over horen spreken. Hoe is het gekomen dat zij zich met hun herinnering aan mij bekend maakten?

Vijftien jaar geleden liet een Zweedse vriend

mij een dvd zien met daarop een gefilmd interview met Carl Jung, de bekende Zwitserse psychiater. De film werd in de zomer van 1959 opgenomen toen Jung vierentachtig jaar oud was. Het begin van dat gesprek ging zo:

Interviewer: Herinnert u zich het moment waarop u voor het eerst tot zelfbewustzijn kwam?

Jung: Ik was toen elf jaar, toen ik plotseling, op weg naar school, uit een mist stapte. Het was net alsof ik in een mist gelopen had en ik stapte eruit, en ik wist 'ik ben', ik ben wat ik ben. En toen dacht ik: maar wat ben ik hiervoor dan geweest? En toen zag ik dat ik in een mist geleefd had, waarbij ik geen verschil zag tussen mijzelf en de dingen. Ik was gewoon een ding tussen andere dingen.

Interviewer: Kwam dit doordat u een bijzondere episode in uw leven doormaakte of was het gewoon zoals die dingen in de adolescentie gebeuren?

Jung: Dat is moeilijk te zeggen. Voor zover ik mij kan herinneren had er tevoren niets plaatsgevonden dat dit plotseling tot bewustzijn komen kon verklaren.

Interviewer: U had bijvoorbeeld niet net ruzie gehad met uw ouders?

Jung: Nee, nee.²

Waarom speciaal dit fragment op mij zo'n indruk

maakte weet ik niet. Herkende ik iets uit mijn eigen jeugd? Ik heb wel vage herinneringen aan twee gebeurtenissen die hierop een beetje leken, maar eigenlijk zijn die overeenkomsten niet sterk genoeg om een 'schok van herkenning' te kunnen geven. Nee, het moet eerder mijn oude belangstelling geweest zijn voor plotselinge inzichten bij kinderen. Lang geleden, toen ik pas psychologie was gaan studeren, las ik in een boek dat door mijn grootvader, Philip Kohnstamm, geschreven was over het blinde en volledig dove Amerikaanse meisje Helen Keller. Mijn grootvader was erg onder de indruk geweest van wat haar op de leeftijd van zeven jaar was overkomen.

In zijn denken over waar het met het Nederlandse onderwijs naar toe moest was Philip Kohnstamm gericht op het verwerven van inzichten, meer dan op het verwerven van feitenkennis, zoals die met instampen verkregen kan worden. In de waarnemings- en denkpsychologie van zijn tijd zag hij de opkomst van de gestaltpsychologie als een revolutie. Hij vergeleek die wending zelfs met de totale omwenteling in het menselijk denken die met de naam van Copernicus verbonden is. Copernicus leverde de argumenten voor het bewijs dat de aarde om de zon draaide, en niet andersom. Zo bracht voor mijn grootvader de gestaltpsychologie een Copernicaanse revolutie teweeg in het denken over het denken.

Een gestalt is een geheel dat men opeens kan zien in een stel losse elementen. Het brein, ons brein, neemt via de zintuigen dingen waar. Die gewaarwordingen kunnen op zichzelf blijven staan, onverbonden blijven, niet geïntegreerd raken. Maar de verbazende eigenschap van onze hersenen is dat zij

geleerd hebben te streven naar het zien van een betekenisvolle samenhang in die los staande gewaarwordingen. Onze hersenen blijken erop gericht (geraakt) om in een oogwenk een betekenisvol geheel – door Duitse psychologen indertijd ‘Gestalt’ genoemd – te construeren, uit gewaarwordingen die, louter fysisch gesproken, niet met elkaar samenhangen maar die zich op hetzelfde moment aan de waarnemer voordoen. Het menselijk brein construeert dus gehelen uit onderdelen, gehelen die het herkennen kan uit overeenkomsten met eerdere constructies. Het waarnemen is dus geen passief proces van het opvangen van prikkels die op het netvlies vallen, de huid raken, het trommelvlies doen bewegen, maar een actieve interpretatie van de betekenis van die losse gewaarwordingen tot voor de waarnemer zinvolle gehelen, gestalten. Vandaar ook de bekend geworden kerngedachte van de gestaltpsychologie: *het geheel is méér dan de delen*. Een tweede kerngedachte was: *het geheel is er eerder dan de delen*. Dat wil zeggen: in ons bewustzijn komt eerst de indruk van het geheel en pas daarna kunnen wij ons richten op de samenstellende delen. Onze hersenen bouwen razendsnel een betekenisvol geheel en schotelen dat ons bewustzijn voor. Pas daarna kunnen wij ons ertoe zetten ons bewust te worden van de samenstellende elementen uit dat grotere geheel. Denk er maar aan hoe je een landschap ervaart als je opeens van een hoge weg komend het dal voor je ziet, of een schilderij waarvoor je voor het eerst komt te staan, of een verkeerssituatie waarin je terecht komt. Gelukkig maar dat je in dit laatste geval niet eerst allerlei elementen ziet die je tot je door moet laten dringen, maar dat je je meteen

kunt concentreren op het grotere geheel.

Onze hersenen hebben in de loop der evolutie een steeds grotere capaciteit gekregen voor het zien van betekenisvolle gehelen, en een samenstel van zulke betekenissen noemen we inzicht. Is het dan een wonder dat filosofen en psychologen gefascineerd zijn geraakt door het plotseling doorbreken van nieuwe inzichten? Want ligt daar niet de sleutel voor vooruitgang? Zijn niet heel veel uitvindingen gebaseerd geweest op een plotseling doorbrekend inzicht, op een plotselinge herstructurering van elementen die tot dan toe door iedereen op een andere wijze met elkaar in verband waren gebracht? Nee, nee, de zon draait *niet* om de aarde, de aarde is niet het middelpunt van het heelal. Het kan ook anders zijn, het zou kunnen zijn dat de zon stilstaat en de aarde daar in al zijn rondheid omheen draait! O, hoe licht vergeet men het revolutionaire belang van dit ooit doorgebroken inzicht! Wat kunnen wij daar nu schamper over doen, blind zijn voor het dramatische karakter daarvan, er grappen over maken. Maar hoe anders was het voor de helden van het menselijk denken die tot deze gewaagde herstructurering kwamen. Met angst en beven moeten zij die nieuwe mogelijkheid onder ogen hebben gezien. Het wereldbeeld van eeuwen her viel opeens aan diggelen, de dogma's van de kerk daarbij. Op hetzelfde moment moeten zij zich gerealiseerd hebben welke straffen op een dergelijke vorm van ketterij stond. De helden van de geest.

Komen mensen nog wel tot plotselinge inzichten of is alles al bekend? Nee, in ons persoonlijk leven komen wij daar nog steeds toe. Inzichten in onze

relaties bijvoorbeeld. Hoe die zich geleidelijk veranderd hebben. Opeens zien we dat. Zoals de Engelse filosoof Bertrand Russell in zijn autobiografie schreef: 'Ik ging die middag een eindje fietsen, en reed over een landweg, toen ik me opeens realiseerde dat ik niet langer van Alys hield. Ik was mij er tevoren absoluut niet van bewust geweest, tot aan dit moment toe, dat mijn liefde voor haar aan het afnemen was.' Niet al zulke inzichten komen plotsklaps. Ook bij Russell niet. Want over Alys' moeder schreef hij: 'Geleidelijk kwam ik haar te zien als een van de slechtste mensen die ik ooit had leren kennen.' Maar ook plotselinge inzichten in de betekenis van ons werk, van de zin of zinloosheid van het leven dat we leiden, van de dood die we – helaas – tegemoet gaan of van wat we aan wie zouden willen nalaten. Dát is het wonder van de plotselinge inzichten die onze hersenen ons geven kunnen, en wel zó, dat wij over die inzichten kunnen nadenken, dat wij ze verwoorden kunnen, voor onszelf, voor anderen.

Mijn grootvader gaf de ervaring van Helen Keller als voorbeeld van zo'n prachtige en indrukwekkende constructieve daad waartoe reeds een kinderbrein in staat is. Hij was een gelovig man en zag zulke menselijke mogelijkheden altijd als uitingen van Gods genade. Maar juist wie hierin niet een goddelijke kracht wil zien moet vervuld zijn van respect voor de autonome werking van onze mensenhersen, in de evolutie gevormd. Een wonder zoals zo vele waar wij in het drukke dagelijks leven achteloos aan voorbij gaan.

Wie was Helen Keller en tot welke gedachtesprong kwamen haar hersenen? Baby Helen was op de

leeftijd van anderhalf jaar door een ziekte geheel doof en blind geworden. Zij kon toen ook niet meer leren spreken en werd een driftig en onhandelbaar wezentje. Toen Helen een kleuter was vertrouwden haar radeloze ouders de opvoeding toe aan de zorgen van Annie Sullivan, die daartoe bij het gezin in huis kwam wonen. Annie Sullivan bleek een lieve, geduldige en uiterst intelligente gouvernante. Van wat er op een ochtend in 1887 bij de waterpomp gebeurde deed zij dezelfde avond nog verslag in een brief aan een oudere kennis. Die brief is bewaard gebleven en daaraan ontleen ik het volgende. Annie had al enige tijd geprobeerd Helen de namen van gebruiksvoorwerpen en dagelijkse handelingen te leren door met haar vinger in Helens hand letters te tekenen. Op een ochtend liet Helen merken de tekens voor water te willen kennen. Toen nam Annie haar mee naar buiten, naar het pomphuisje en liet daar het water in en over Helens hand stromen, daarbij de letters voor w-a-t-e-r in haar vrije hand schrijvend. In haar andere hand had zij een beker.

Toen dat woord zo direct volgde op de ervaring van het koude water dat over haar hand stroomde leek ze te schrikken. Ze liet de beker vallen en stond als bevroren. Een nieuw licht kwam over haar gezicht. Ze spelde verschillende malen 'water'. Toen viel ze op de grond en vroeg hoe die heette en wees naar de pomp en het traliewerk, draaide zich plotseling om en vroeg naar mijn naam. Ik spelde 'teacher'. Juist op dat moment bracht de kinderjuffrouw Helens kleine zusje in het pomphuis en Helen spelde 'baby' en wees op de kinderjuffrouw. Op de weg terug naar het grote huis was ze erg

opgewonden en vroeg de naam van ieder voorwerp dat ze aanraakte zodat zij binnen een paar uur dertig nieuwe woorden leerde. Dit zijn er een paar van: deur, open, dicht, geef, ga, kom, en nog veel meer.³

Ze stond als bevroren en een nieuw licht kwam over het gezicht... met die schijnbaar niets ziende ogen. Dit moment van bevroren staan, van volkomen gericht zijn op de plotselinge verandering in het eigen bewustzijn, komt in verschillende van de beschreven herinneringen voor die mij werden toegezonden. Waarom begon ik zulke herinneringen te verzamelen? Als ik zo geïnteresseerd was in plotselinge inzichten bij kinderen had ik toch beter kinderen zélf kunnen ondervragen?

Immers, nu ben ik afhankelijk van wat volwassenen zich van lang geleden menen te herinneren, en iedereen weet welke vertekeningen van het vroeger gebeurde daarbij kunnen optreden. Mijn probleem was dat ik dan met heel veel kinderen gesprekjes had moeten voeren, misschien wel met duizenden, om ten slotte op enkele tientallen bruikbare beschrijvingen uit te komen. Ook kon ik tevoren niet weten tot welke leeftijd ik me zou moeten richten. De leeftijd die Jung had, elf, of die van Helen Keller, zeven? Dat maakt nogal een verschil voor de opzet van een onderzoek. Dat ik dat niet kon weten kwam ook doordat een dergelijk onderzoek nooit eerder gedaan was. Althans daar is, naar mijn beste weten, nooit iets over gepubliceerd. Misschien is er wel over geschreven, maar is dat door tijdschriftredacties niet geaccepteerd. Of misschien is het wel gepubliceerd, maar in een taal die ik niet kan lezen. Het enige wat ik in dit verband

in de literatuur kon vinden was een artikel van een Duits-Amerikaanse filosoof en fenomenoloog, Herbert Spiegelberg, voor het eerst gepubliceerd in 1961. In dat artikel citeert Spiegelberg een paar schrijvers die in hun romans of autobiografieën aan hun hoofdpersootjes een plotseling inzicht toeschrijven van het soort dat hij, Spiegelberg, een 'I-am-me experience' noemt. Vervolgens gaat Spiegelberg in op de schriftelijke enquêtes die hij hield onder verschillende groepen van studenten, waarbij hij hen vroeg naar herinneringen aan overeenkomstige inzichten. De resultaten van deze enquêtes heb ik aan het einde van dit boek kort weergegeven in een hoofdstuk gewijd aan het werk van Spiegelberg. Zij leverden hem niet veel op en hij liet het daar toen maar bij. Wel zei hij te hopen dat er psychologen zouden zijn die het onderzoek – naar zulke ervaringen bij kinderen – van hem zouden overnemen. Het lag immers meer op hun terrein, vond hij, dan op dat van hemzelf: de geschiedenis van de fenomenologische beweging in de filosofie.

Ik vind het tot op de dag van vandaag onbegrijpelijk, en eigenlijk ook nog steeds onwaarschijnlijk, dat er daarna nooit een psycholoog geweest is die een onderzoek heeft ingesteld naar zulke ervaringen van plotselinge inzichten bij kinderen. Althans, ik ken daarvan, zoals gezegd, geen verslag. Hoe dit ook zij, ik kon dus niet bij anderen afkijken op welke leeftijd en op welke manier ik kinderen zou moeten gaan ondervragen.

Toen ik daar over liep na te denken schreef ik voor het dagblad *Trouw* twee columns over mijn grote belangstelling voor plotselinge inzichten. Ik gebruikte

daarin de twee genoemde voorbeelden, van Helen Keller en Carl Jung. Aan het einde van de tweede column vroeg ik lezers en lezeressen mij te willen berichten als zij zelf zo'n duidelijke herinnering hadden uit hun kinderjaren. Die oproep leverde een eerste reeks van ongeveer twintig brieven op. Daarbij waren heel nauwkeurig beschreven herinneringen aan ervaringen van het soort dat Spiegelberg tot het ik-ben-ik type rekende. Maar dat laatste wist ik toen nog niet, want toen kende ik Spiegelbergs artikel nog niet. Maar wat ik toen wel wist was dat ik door zulke oproepen te plaatsen sneller en gericht een verzameling zou kunnen opbouwen dan door met duizenden kinderen gesprekjes te voeren. En dus herhaalde ik mijn oproep enkele keren, in een radioprogramma van de VARA (1998), in het maandblad *Psychologie Magazine* (1999 en 2000) en ten slotte in het literair tijdschrift *De Gids* (2001). Al met al heeft zich een verzameling van uitgeschreven of uitgetypte herinneringen gevormd waaruit ik voor dit boek de mooiste exemplaren heb uitgekozen.

Behalve brieven en e-mails over ervaringen van *ik ben, ik besta, ik ben ik* of *ik kan niet een ander zijn*, kreeg ik ook verslagen van andere soorten plotselinge inzichten toegezonden – ook omdat ik daar nadrukkelijk om had gevraagd. Ongeveer de helft van alle mij toegezonden herinneringen voldeden aan door mij opgestelde criteria van duidelijkheid, zakelijkheid en ogen-schijnlijke betrouwbaarheid. Zij moesten over-tuigend beschreven zijn voor een in het algemeen sceptische en kritische lezer. Want dat ben ik ook. Uit dat geheel van geaccepteerde beschrijvingen maakte ik groepjes van op elkaar lijkende herinneringen. Die

groepjes heb ik verwerkt tot de hoofdstukken 3 tot en met 11 van dit boek.

In het tweede hoofdstuk staan beschrijvingen van herinneringen zoals die in romans en autobiografieën zijn te vinden. Aan het einde van het boek heb ik een overzicht gegeven van hoe er in de geschiedenis van de psychologie gedacht is over het *geleidelijk* groeiend zelfbesef bij kinderen. Nogmaals, geen van die psychologen heeft over de mogelijkheid van een *plotseling* doorbreken van zo'n besef geschreven. Daarna schrijf ik over wat Spiegelberg vond en hoe hij zijn onderzoek deed. Zonder zijn artikel, door toeval en een onbedoelde vingerwijzing van een Groningse collega gevonden, was dit boek er nooit gekomen. Het was Spiegelberg die mij, lang na zijn dood, liet weten dat ik op de goede weg was. Ik weet zeker dat dit boek niet alleen de grote belangstelling van mijn grootvader gehad zou hebben, maar ook dat van Herbert Spiegelberg. En ook weet ik zeker dat mijn Amsterdamse leermeesters C.F. van Parreren en H.C.J. Duijker zich verheugd zouden hebben over mijn terugkeer tot de gestaltpsychologie, evenals mijn Utrechtse promotor M.J. Langeveld met genoegen zou hebben opgemerkt dat ik dus toch wel wat zag in de fenomenologische psychologie.

Mijn grote dank gaat uit naar allen die mij in goed vertrouwen een weergave van hun uiterst persoonlijke herinneringen hebben toegestuurd. In vrijwel alle gevallen was ik de eerste voor wie zij hun belevenis, zo lang bewaard, opschreven. Dikwijls ook hadden zij er nog nooit met iemand over gesproken. Achter in het boek heb ik van sommigen – met hun toestemming – de naam vermeld, met daarbij het

bladzijdenummer waarop hun herinnering te vinden is. Ik noem daar alleen die inzenders van wie de naam enigszins bekend is uit hun eigen geschriften. Door hun namen te vermelden hoop ik sommige sceptische lezers – zij die wantrouwend staan tegenover alle weergaven van herinneringen uit de kinderjaren en vroege jeugd – aan het twijfelen te brengen: als die en die nu ook al zo'n herinnering heeft, en hem kennelijk voor waar gebeurd houdt, dan is die Kohnstamm misschien toch nog niet helemaal mesjokke.

Dikwijls vraag ik me af waarom ik nu toch deze herinneringen zó mooi vind dat ik ze wil doorgeven. Dat moet te maken hebben met hoe ik de mens, mezelf ook, het liefste zie: als een over zichzelf nadenkend wezen, als een persoon die zich bewust is van zijn of haar uniciteit, die niet altijd op wil gaan in een groep, die weerstand biedt aan modes, die van tijd tot tijd stilstaat bij wie hij of zij eigenlijk is of zou willen zijn, die de waarheid onder ogen wil zien van de eenzaamheid van het eigen denken, de eigen zelfreflectie, zelfs als men door liefhebbende anderen wordt omringd. Een persoon dus die niet wars is van introspectie, die groot respect heeft voor wat zijn of haar brein vermag te doen, zoals ook: denken over zichzelf. In het leven van zulke mensen is er misschien ooit een eerste keer geweest, een eerste keer van bevroren staan, de aandacht gericht op een gedachte, en de verwondering daarover. Gewoonlijk kennen wij kinderen als altijd rondrennend en druk in de weer met de buitenwereld. Gulzig reagerend op telkens nieuwe prikkels uit de omgeving. Te midden van die drukte is er dan opeens een moment van distantie. Het kind wordt door een eigen gedachte getroffen. En dat

besef van iets, en het besef van dat besef, maakt dan zo'n indruk dat de volwassene die uit dat kind groeit die situatie en dat moment voor altijd blijft onthouden.